

LACKÓ MIKLÓS

VÁLSÁGOK – VÁLASZTÁSOK

Gondolat Kiadó, 1975

Megoldatlan, életünket még mindig érintő történeti problémákról kétféle igényes mű születhet. Olyan, amelyik „helyretesz”, új kategóriák alkotásával rendet teremt a kusza jelenségek zürzavarában, s olyan új utakat mutató, gondolatébresztő mű, amely a problémák új dimenzióit világítja meg, s az olvasót arra sarkallja, hogy az újonnan feltártak alapján maga is új összefüggésekre bukkanjon. Lackó Miklós könyve mindkét típusba beletartozik. Legfontosabb tanulmányai: a népi írók mozgalmának kezdeteiről szóló, az Új Szellemi Frontot tárgyaló és a Révai-tanulmányok ún. „helyretévő” írások, amelyek régóta tisztázatlan problémáknak jelölik meg valószínűleg végleges helyét a közelmúlt történeti fejlődésében. Ugyanakkor ezek az írások a legnagyobb mértékben gondolatébresztők is, mi sem áll távolabb tőlük, mint a merev lezárás szándéka. Emellett Lackó Miklós megvalósítja azt az ideológiakritikát művelő legnagyobbakra sem éppen elsődlegesen jellemző ábrázolásmódot, amely a tárgyalt korszak szellemi életének egész atmoszféráját érzékelteti – élményszerűen és (ezáltal is) hitelesen. A Révai-tanulmányokban valószínűleg az eddig született legjobb ideológiakritikai művet alkotta meg magyar történeti témáról, felvértvezve eme aldiszciplína összes fegyverével.

A kötetben közreadott tanulmányok két nagyobb blokkot képeznek. Az első két munka: „A nemzedéki tömörülésről és szakadásról” és „Az Új Szellemi Front történetéhez” alkotja az első blokkot. Itt a népi mozgalom két döntő problémájáról van szó, az első dolgozat tisztázza a népi írók mozgalmának megindulását, biztos kézzel hozzákötve egy indító aktushoz: Illyés Gyula Pusztulás című riportázs-esszéjéhez az 1933-as év végén, amely drámai formában vetette fel a baranyai egyke problémáját. A másik tanulmány monografikus szélességgel és teljes mélységben feldolgozza a népi írók mozgalmának legkényesebb kérdését az Új Szellemi Front néven ismert együttműködési kísérletet a Gömbös-kormány feltételezett reformpolitikájával. A másik blokkot az a két tanulmány képezi, amely a kommunista mozgalom két háború közötti ideológiatörténetéből a mozgalom két olyan teoretikusának tevékenységét elemzi, akik a legtöbbet tették azért, hogy a súlyos gyakorlati problémák nyomása alatt revízió alá vegyék a csupán vezetési döntéseket utólag igazoló „brosúra marxizmust” és annak kereteit ugyan szét nem törve, de azon belül legalább új utakat keressenek az alkotó marxizmus felé, amely nem csupán utólag igazol, hanem problémák megoldására is képes, irányt is tud szabni a mozgalmi politikának. Ebbe a blokkba tartozik a „Blum tézisek” és a „Révai problémák”. A két blokkon kívül még két kisebb tanulmányt tartalmaz a kötet: „A fasiszmus Kelet-Közép-európában” és a „Magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években” című munkákat.

A népi mozgalom indulását tárgyaló írás elsősorban „helyretevő” feladatot végez. Ebben a tanulmányban élvezheti leginkább az olvasó a szellemi atmoszféra életteli felidézését. A népi mozgalom kialakulási időszakának az 1928/29 és 1935 közötti éveket tekinthetjük. A legkorábbi kezdemény a Bartha Miklós Társaság Fábian Dániel körül tömörült „parasztromantikus” vezetőmagvának és vidéki vonzaskörének kialakulása, a legkésőbbi a Válasz indulása. Ezek között pontos tudományos kritériumok alapján megjelölni az indulás aktusát a legrangosabb „helyretevő” feladat. Lehet, hogy ezt a feladatot a szerző nem végleges érvénnyel végezte el, lehet, hogy a népi mozgalomnak ezután következő kutatói az indulást másban látják, s máshova tesznek majd értékelő hangsúlyokat, azonban a tanulmány ezt az indulásmegjelölést az adott kutatások által lehetővé tett legmagasabb szinten végzi el, s a népi mozgalomnak egyetlen további bűvara sem mellőzheti a jövőben ennek számbavételét. Figyelmet érdemel a tanulmány megállapítása, amely szerint a népi írók áramlatát mozgalommá tevő kulcsembert Illyés Gyula volt 1933-ban, nem Németh László és Fėja Géza, akik szintén pályáztak erre a szerepre. Fontos eszmetörténeti tanulságokat tartalmaz az induló népi mozgalom gondolati tengelyében álló nemzedéki szemlélet elemzése, ideológiai voltának feltárása. A tanulmány megírja, hogy a népi mozgalom a kiábrándult korábbi szélsőjobboldaliak és a korábbi – szintén kiábrándult – baloldaliak mozgalma volt, amely így a nevezetes „harmadik út” jegyében találta meg helyét. A jobboldaliak felismerték a szociális problémák jelentőségét, és a kurzus antiszociális volta miatt szakítottak a rendszerrel; a korábbi baloldaliakat nem csupán a szocialista mozgalmaknak 1919 utáni átmeneti visszaesése, időleges kudarcai riasztották el, hanem az a felismerés, vagy vélt felismerés is, hogy az akkori munkásmozgalom marxizmusa szellemileg terméketlen, s a kor problémáira nem ad feleletet. 1914 előtt a szocialista mozgalom azért hatott a polgári értelmiség soraiban is, mert a kor legmodernebb, legkorszerűbb politikai áramlatának tartották. A korral akart haladni a fiatal értelmiségi, és ez sokszor szocialistává tette. 1919 után az az olykor el is túlzott felismerés ábrándította ki ugyanezeket az értelmiségieket, hogy a szocialista eszme teoretikus letéteményesei mozgalmi frázisokkal intézik el a szellemi élet sokasodó új jelenségeit. Relativitás elméletre vagy mélylélektanra – hogy csupán a legsúlyosabbak közül említsünk – csak kétféle választ ismernek: vagy ráhúzzák a dialektika felületesen használt sablon fogalmait, vagy elvetik, mint polgári kártevést. A marxizmust ezért a vele szemben nagyon is nyitott értelmiség sokhelyütt kezdi „tizenkilencedik századi” avitt jelenségnek tekinteni. A népi mozgalom elindításában is játszott szerepet ez a kiábrándulás, természetesen számos egyéb tényező mellett. A tanulmánykötet szerzőjét ez a kiábrándulás erősen foglalkoztatja; mindkét témablokkban vizsgálja ennek okait, ismerteti egykori jelenségeit.

A harmadikutatás ideológiai minősítése és a politikai motívumok feltárása és bírálata nem homályosítja el a szellemi korrajz elevenségét. A 31. oldalon taglalja a „termékeny zavar” Németh Lászlótól származó fogalmát, amellyel a népi mozgalom teoretikusa esszéiben a kor atmoszférájának nevet adni próbált. Lackó tanulmánya érzékeltetni tudja, hogy miért volt Németh Lászlónál és az esszéíró generáció többi tagjánál a hangsúly a termékenyen s nem a zavaron. Ugyanakkor az ideológiakritikus nem mulaszt rámutatni ugyanitt, hogy ez a zavar nem csupán termékeny volt, hanem egyre

nagyobb mértékben „veszedelmes zavar”. Tanúként idézi Thomas Mannt, aki egyrészt teljes mértékben végigküzdötte, átélte, és maga is inspirálta azt a szellemi erjedést, amelynek részesei voltak Németh László és a harmincas évek magyar esszéistái, másrészt viszont korán felismerte azt a súlyos politikai veszélyt is, amelyet ez a két- vagy többarcú zavar magában hordozott. A szolid szellemi értékek és ami fontos, a humanitás normáinak és értékeinek veszedelmes diszkreditálódását az újkeletű intellektuális eufória áramában. A tanulmány eljárás módját szükségesnek tartom kiemelni, mert példát adhat az ideológia-kritika műfajában a helyes mérce alkalmazására. Pártját foghatná a kritikus a Németh László által olyannyira méltatlanul lepocskondiázott Ernst Robert Curtiusnak is, akinek „Deutscher Geist in Gefahr” című könyve a kialakuló fasizmus elleni eszmei harc egyik legjelentősebb fegyverténye volt, s amelynek szellemi színvonala kiállta az összehasonlítást Németh László és a többi rangos magyar esszéíró műveivel. Mégis, ez a szembeállítás hibás kritikai mércét alkalmazna, mert a megbírált ideológiai pozíciója nem rendelkezett a mércét jelentő gondolkodó eszmei alapállásával összehasonlítható közös alappal, amelyről, mint saját álláspontjának legalább egy részéről elfogadhatta volna a kritikát. Thomas Mann azért jó mérce, mert ugyanazon a szellemi talajon állt, mint Németh László, és ennek a szellemi talajnak megfelelő lehetséges demokratikus álláspontot képviselt. A tanulmány helyesen kombinálja ily módon az ideológiakritika két egyaránt szükséges megközelítési módját: a kívülről szemlélő elvi kritikát és a bírált teória belső ellentmondásait feltáró immanens kritikát.

Az Új Szellemi Fronttal foglalkozó tanulmány a népi írók mozgalmának legkényesebb problémáját tárgyalja. Arra vállalkozik, hogy kijelölje eme különös politikai alku helyét a fasizmussal való azonosítás, az „ügynökszemlélet” és az elvtelen, rosszízű mentegetés, a „szerecsenmosdatás” végletei között. Úgy tűnik sikerült az Új Szellemi Front véglegesnek tekinthető helyét meghatározni a Horthy-korszak politikai történetében. Meg tudja világítani azokat az okokat, amelyek eredményeként haladó gondolkodású, valóságos reformok lehetőségét kereső írókban rövid időre illúziók ébredhettek egy egykori fajvédő vezér reformeszméi iránt, érzékeltetni tudja egy nagyon elnyomott értelmiség politikai helyzetét, amely nem tud ellenállni a kísértésnek, hogy oda kapkodjon egy kicsiny reformkészségért, ahonnan azt éppen kínálják, ugyanakkor azonban a megértés nem jelent felmentést. Ellenkezőleg, a szerző éppen a megértéssel ad hitelt a maradéktalanul elmarasztaló ítéletnek: a paktum politikai tekintetben egyértelműen reakciós volt. Itt is megragadhatjuk a szerző többször érintett erényét: a megértés nála nem lágyítja, nem felhívítja a kritika erejét, hanem hitelt ad a kritikának. Lackó tanulmánya nem új álláspontot fejt ki az Új Szellemi Frontról, de úgy hiszem, először ad hitelt a kérdésre vonatkozó baloldali álláspontnak.

A kommunista mozgalom eszmei átorientálódásának kérdéseit tárgyaló írások viszont gyökeresen új álláspontot tartalmaznak. Elsősorban a Révai-tanulmányok – amely úgy tűnik – az utolsó húsz esztendő legnagyobb érdeklődést kiváltó írásai közé tartozik. Az újat Révai 48-képének kialakulási folyamatáról az jelenti Lackó írásaiban, hogy megdönti azt a – maga Révai által is kialakított – feltételezést, hogy az 1931–1934 közötti börtönökben írt tanulmányok már a későbbi népfront-koncepció eszmei pozí-

ciójából íródtak. Lackó igen alapos filológiai munkával bizonyítja be, hogy a „Marx és a magyar forradalom” Kun Béla szélsőségesen szektás koncepciójának alapján állott, és Révai ezzel az írással a szocialista és nem a polgári demokratikus forradalom aktualitásának elvi tételét kívánta történeti fejtegetéssel alátámasztani. Ez a Lackó-tanulmány az immanens kritika csúcsteljesítménye: belső gondolati váz feltárásával bontja ki Révai valós pozícióját. A helyzetébe beilleszkedés, a beleélés leleplezőbb ideológiakritikát eredményez, mint a leleplező indulat kívülről bíráló látásmódja. Ugyanebben a munkában a szerző egyébként feltárja a harmincas évek elejének belső mozgalmi helyzetét, és olyan reális áttekintést ad a Komintern kevés áldást hozó hatodik kongresszusa után kialakult helyzetről a magyar kommunista mozgalom életében, amellyel történetírásunk őt megelőzően lényegében adós maradt.

Ritka példát mutat a Révai-tanulmány arra is, hogyan lehet a munkásmozgalom történetét szervesen beilleszteni a nemzeti történelem folyamatába. A munkásmozgalmi teoretikusok itt valóban mint a két háború közötti magyar szellemi élet tényezői szerepelnek, és tevékenységük beilleszkedik a korszak egész eszmei mozgásába. Az ő példájukon is azt vizsgálja végső soron a szerző, hogy a „termékeny és egyben veszedelmes” zűrzavar rezdülései hogyan érték el a munkásmozgalmi ideológia elzárkózásra hajlamos területét. Ennek a problémának mindenütt jelenlévősége adja meg a kötet egységét, fogja egybe a két erősen különböző témakört.

Ez kapcsolja be a kötet egységébe a két különálló írást is. A fasiszmus-tanulmány abban látja a fasiszmus hatásának egyik fontos okát, hogy eltérően a liberalizmustól, nem kerülte meg a polgári rendszer válságát, hanem feleletet adott rá, azaz ki tudta használni céljaira a „termékeny zűrzavar” állapotát, s éppen ezáltal tette veszedelmes zűrzavarrá. Az utolsó tanulmányban adott eszmetörténeti körkép a két világháború közötti ideológiai áramlatokról szintén tartalmaz lényeges új vonásokat. Palettája jóval szélesebb, mint a korábbi gyér eszmetörténeti kísérleteké. Fasiszta, népies és baloldali eszmék mellett ebben a tanulmányban külön eszmeáramlatként szerepel, jelentőségét megillető terjedelemben a konzervatizmus, s ez a megkülönböztetés már önmagában fontos útbaigazítást ad a korszak fasiszta vagy nem fasiszta jellegének megítéléséhez. Az a szemlélet, amely a munkásmozgalom ideológiáján kívül csak fasiszmust és polgári demokráciát ismer, a gyökerében antidemokratikus Horthy-rendszert nyilvánvalóan fasisztának kell hogy minősítse, az a szemlélet, amely a konzervatizmust is önálló eszmeáramlatnak tekinti, ennél finomabb megkülönböztetéseket is megtehet.

Lackó Miklós tanulmánykötete újra arra ébreszti rá az olvasót, hogy a két világháború közötti korszak szellemi élete mennyire „élő múlt” még napjainkban is. Élővé azonban nem életadó hagyomány volta teszi, hanem problémáinak máig megoldatlansága, tisztázatlansága, nyitottsága. Az eszmetörténeti kutatásokra ezen a téren is sok feladat vár még. Lackó munkájáról elmondhatjuk, hogy ezek közül kettőt megoldott: az Új Szellemi Front kérdését, értékelését és elhelyezését, valamint Révai 48-képének geneziséjét és eredeti karakterét.

E legfontosabb eredmények kibontakoztatásához nem kevés kutatómunka, az új kérdéscélpontok iránti kellő intellektuális érzék és nyitottság, elemzőkészség, meg-

- győző logikai érvelés és olyan megformálás szükséges, amely a történész tudományos munkájának eredményét érdeklődést keltő, élményt nyújtó olvasmánnyá alakítja. Mindez együtt jelentkezik a tárgyalt kötetben: méltán érdemelte ki a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének Akadémiai Díj adományozására vonatkozó határozatát.

Szabó Miklós